Introduction of Union Budget/केंद्रीय अर्थसंकल्पाचा परिचय

घटनात्मक तरतुदी

भारतीय राज्यघटनेमध्ये वार्षिक वित्तीय विवरण नावाच्या दस्तऐवजासाठी एक तरतूद (अनुच्छेद 112) आहे जे सहसा अर्थसंकल्पीय अर्थसंकल्पाचा संदर्भ देते.

अर्थसंकल्पाचा परिचय

अर्थसंकल्प म्हणजे आर्थिक वर्षातील सरकारची जमा आणि खर्चाचे विवरण जे 1 एप्रिलपासून सुरू होते आणि 31 मार्च रोजी संपते.

सरकारच्या या जमा आणि खर्च तीन भागांमध्ये आहेत:

1. भारताचा एकत्रित निधी
2. भारतीय आकस्मिकता निधी
3. भारताचे सार्वजनिक खाते.

अर्थसंकल्पात प्रत्येक संबंधित क्षेत्र किंवा अर्थव्यवस्थेच्या उप-क्षेत्रासाठी तीन संच डेटा आहेत.

1. मागील वर्षाचा वास्तविक डेटा
2. चालू वर्षाचा तात्पुरता डेटा
3. पुढील वर्षासाठी अंदाजपत्रक अंदाज

अर्थसंकल्पात महसूल आणि भांडवली पावत्या, महसूल वाढवण्याचे मार्ग आणि साधन, खर्चाचा अंदाज, येत्या वर्षाचे आर्थिक आणि आर्थिक धोरण, म्हणजे कर प्रस्ताव, खर्च कार्यक्रम आणि नवीन योजना/प्रकल्पांचा परिचय समाविष्ट आहे.

भारत सरकारच्या विविध प्रकारचे निधी

संचित निधी

- संचित निधीमध्ये सरकारकडून मिळणारे सर्व महसूल, त्यात उभारलेले कर्ज, त्याद्वारे दिलेल्या कर्जाच्या वसुलीतून पावती, कर आणि इतर महसूल यांचा समावेश होतो.
- हा निधी भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 266 (1) अंतर्गत स्थापित करण्यात आला आहे.
- या निधीतून पैसे काढण्यासाठी संसदेची परवानगी आवश्यक आहे.

आकस्मिकता निधी

- आकस्मिकता निधी हा सरकारसाठी आणीबाणीच्या खर्चाची पूर्तता करण्यासाठी ठेवलेला निधी आहे जो अधिकृततेची वाट पाहू शकत नाही.
- हा निधी भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 267 अंतर्गत स्थापित करण्यात आला आहे.
- हा निधी राष्ट्रपतींकडे ठेवला जातो.

byjusexamprep.com

भारताची सार्वजनिक खाती

- सार्वजनिक खात्यांमध्ये लहान बचत योजना किंवा भविष्य निधी, ठेवी आणि ॲडव्हान्स सारख्या समर्पित निधीसारख्या विविध योजनांमधून सरकारला मिळणारा पैसा असतो.
- हा निधी भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 266 (2) अंतर्गत स्थापित करण्यात आला आहे.

संसदेतील अर्थसंकल्प

- प्रथम, अर्थसंकल्प लोकसभेत अर्थसंकल्प सादर करतो आणि ते 'अर्थसंकल्प भाषण' देतात.
- मग सर्वसाधारण चर्चा घरात घडते.
- त्यानंतर ते राज्यसभेवर चर्चेसाठी पाठवते.
- चर्चा संपल्यानंतर सभागृह 3 ते 4 आठवड्यांसाठी तहकूब केले जाते.
- या अंतर दरम्यान, 24 विभागीय स्थायी समित्या संबंधित मंत्र्यांच्या अनुदानाच्या मागण्यांची सविस्तर तपासणी आणि चर्चा करतात आणि त्यांच्यावर अहवाल तयार करतात.
- या अहवालांचा विचार करून अनुदानाच्या मागणीचे मतदान होईल.
- मागण्या मंत्रालयनिहाय सादर केल्या जातात.
- मतदान झाल्यावर मागणी मंजूर केली जाईल.
- संविधानाच्या अनुच्छेद 113 मध्ये अनुदानाच्या मागणीच्या तरतुदी आहेत.
- अनुदानाच्या मागण्यांसाठी मतदान करणे हा लोकसभेचा विशेषाधिकार आहे, म्हणजेच राज्यसभा, जे फक्त त्यावर चर्चा करू शकते आणि त्याला मत देण्याची शक्ती नाही.
- मागण्यांच्या मतदानासाठी एकूण 26 दिवस दिले जातात. शेवटच्या दिवशी, स्पीकर मतदान करण्यासाठी उर्वरित सर्व मागण्या ठेवतात आणि त्यांच्यावर चर्चा झाली आहे किंवा नाही. याला 'गिलोटिन' म्हणतात.
- तर, मंत्री जी मागणी करतात ती रक्कम लोकसभेच्या मतदानाशिवाय मिळू शकत नाही.

संसदेतील प्रस्ताव

अनुदानाच्या मागणीवर मतदानाच्या वेळी, संसद सदस्य कोणत्याही अनुदानाची मागणी कमी करण्यासाठी हालचाली करू शकतात.

***1.* पॉलिसी कट प्रस्ताव** - हे मागणी अंतर्भूत असलेल्या पॉलिसीच्या अस्वीकृतीचे प्रतिनिधित्व करते आणि मागणीची रक्कम 1 रूपये कमी केली जाते.

***2.* इकॉनॉमी कट प्रस्ताव** - मागणीच्या या रकमेमध्ये एका विशिष्ट रकमेने कमी केली जाते.

***3.* टोकन कट प्रस्ताव** - या हालचालीमध्ये मागणीची रक्कम 100 रुपयांपर्यंत कमी करून विशिष्ट तक्रार हवेशीर केली जाते, जी भारत सरकारच्या जबाबदारीच्या क्षेत्रात आहे.

वोट ऑन अकाउंट

- नवीन आर्थिक वर्ष सुरू होण्यापूर्वी, देशाचा कारभार चालवण्यासाठी सरकारला पुरेसे वित्तपुरवठा करणे आवश्यक आहे.
- राज्यघटनेच्या अनुच्छेद 116 मध्ये मतदानातील तरतुदींचा समावेश आहे.

byjusexamprep.com

- यामुळे सरकारला कमी कालावधीसाठी किंवा पूर्ण अर्थसंकल्प मंजूर होईपर्यंत आपल्या खर्चासाठी निधी देण्याची परवानगी मिळाली.
- साधारणपणे, खात्यावर मतदान फक्त दोन महिन्यांसाठी घेतले जाते.

विनियोग विधेयक

- भारताच्या एकत्रित निधीतून आणि बाहेर खर्च करण्यासाठी सरकारला अधिकार देण्याची अनुदानाची मागणी मंजूर केल्यानंतर ते लोकसभेत सादर केले जाते.
- कायद्याने केलेल्या विनियोगाशिवाय भारताच्या एकत्रित निधीतून कोणतेही पैसे काढले जाणार नाहीत (अनुच्छेद- 266).

वित्त विधेयक

- सामान्य अर्थसंकल्प सादर झाल्यानंतर लगेचच लोकसभेत सादर केलेल्या सरकारच्या कर आकारणी प्रस्तावांना प्रभावी करण्यासाठी विनियोग विधेयक मंजूर झाल्यानंतर लोकसभेत सादर केले जाते.

वित्त विधेयकाचे प्रकार

धन विधेयक-

- ही आर्थिक बिले आहेत ज्यात अनुच्छेद -110 (1) (अ) मध्ये सूचीबद्ध बाबींशी संबंधित तरतुदी आहेत.
- त्यासाठी लोकसभेत सादर करण्यापूर्वी राष्ट्रपतींची पूर्व शिफारस आवश्यक होती.
- केवळ मंत्रीच लोकसभेत ते सादर करू शकतात.
- लोकसभेला फक्त मनी बिलच्या बाबतीत मतदान करण्याचा अधिकार आहे. राज्यसभा फक्त लोकसभेला सल्ला देऊ शकते.
- मनी बिलांच्या बाबतीत संयुक्त बैठकीची तरतूद नाही.

वित्त विधेयक श्रेणी- *I*

- त्यासाठी लोकसभेत सादर करण्यापूर्वी राष्ट्रपतींची पूर्व शिफारस आवश्यक होती.
- परंतु या प्रकरणात, राज्यसभेला हे विधेयक नाकारण्याचा अधिकार आहे.
- या प्रकारच्या बिलांमध्ये संयुक्त बसण्याची तरतूद आहे.

वित्त विधेयक श्रेणी- *I*

- ही आर्थिक बिले आहेत ज्यात अनुच्छेद -110 मध्ये सूचीबद्ध बाबींशी संबंधित तरतुदी नाहीत.

अर्थसंकल्पचे प्रकार

भारतात पाच प्रकारचे अर्थसंकल्प वापरले जाते -

1. सामान्य अर्थसंकल्प
2. निष्पादन अर्थसंकल्प
3. जिरो अर्थसंकल्प
4. आउटकम अर्थसंकल्प
5. लिंग अर्थसंकल्प

सामान्य अर्थसंकल्प

सरकारी खर्चावर नियंत्रण ठेवणे आणि विकासकामांना गती देणे हा या अर्थसंकल्पाचा मुख्य उद्देश आहे.

byjusexamprep.com

निष्पादन अर्थसंकल्प

या अर्थसंकल्पाचा मुख्य उद्देश सरकारला पूर्ण करायच्या असलेल्या कामांवर आधारित आहे. या अर्थसंकल्पाला उपलब्धी 3. अर्थसंकल्प किंवा पूर्तता अर्थसंकल्प असेही म्हणतात. हे कामाच्या परिणामांच्या आधारावर तयार केले जाते.

झिरो अर्थसंकल्प

कमी उत्पन्न आणि जास्त खर्च झाल्यास हा अर्थसंकल्प जारी केला जातो, जेणेकरून खर्च कमी करून तूट आटोक्यात आणता येईल.

आउटकम अर्थसंकल्प

हा अर्थसंकल्प कोणत्याही मंत्रालय किंवा विभागासाठी वापरला जातो, ज्यामध्ये अर्थसंकल्पात वाटप केलेली रक्कम भौतिक उद्दिष्टे निश्चित करण्यासाठी आणि मूल्यमापन करण्यासाठी वापरली जाते.

जेंडर अर्थसंकल्प

लिंग, महिला सबलीकरण आणि महिला सबलीकरणाच्या आधारावर कामे आणि योजनांचे वाटप करणाऱ्या भारत सरकारने तयार केलेल्या अशा अर्थसंकल्पाला या अर्थसंकल्पाद्वारे प्रोत्साहन देण्यात आले आहे.

अर्थसंकल्प घोषित करण्याची वेळ

- वर्ष 2000 पर्यंत, केंद्रीय अर्थसंकल्प फेब्रुवारी महिन्याच्या शेवटच्या कामकाजाच्या दिवशी संध्याकाळी 5 वाजता जाहीर करण्यात आला. ही प्रथा औपनिवेशिक काळापासून वारसा मिळाली होती जेव्हा ब्रिटिश संसद दुपारी अर्थसंकल्प पास करायची आणि त्यानंतर भारताने संध्याकाळी ते करण्यास सुरुवात केली.
- अटलबिहारी बाजपेयी यांच्या एनडीए सरकारचे (भाजपच्या नेतृत्वाखालील) तत्कालीन अर्थमंत्री श्री यशवंत सिन्हा होते, ज्यांनी परंपरा मोडून 2001 च्या केंद्रीय अर्थसंकल्पाची वेळ सकाळी 11 वाजता जाहीर केली.

सरकारी अर्थसंकल्पाचे घटक

महसूल अर्थसंकल्प-

यात महसूल खर्च आणि महसूल जमा असतात.

महसूल जमा: अशा जमा आहेत ज्यांचा सरकारच्या मालमत्ता आणि दायित्वांवर थेट परिणाम होत नाही. यात सरकारकडून कर (जसे एक्साइज ड्यूटी, आयकर) आणि कर नसलेले स्त्रोत (जसे लाभांश उत्पन्न, नफा, व्याज पावती) द्वारे मिळवलेले पैसे असतात.

महसूल खर्च: हा सरकारचा खर्च आहे जो त्याच्या मालमत्तेवर किंवा दायित्वांवर परिणाम करत नाही. उदाहरणार्थ, यात वेतन, व्याज देयके, पेन्शन आणि प्रशासकीय खर्च यांचा समावेश आहे.

भांडवली अर्थसंकल्प

यात भांडवली जमा आणि भांडवली खर्च समाविष्ट आहे.

भांडवली जमा :

- ज्यामुळे मालमत्ता वाढते होते किंवा सरकारच्या दायित्वांमध्ये कमी येते.
- त्यात हे समाविष्ट आहे:
  (i) सार्वजनिक उपक्रमांचे शेअर्स सारखे मालमत्ता (किंवा निर्गुंतवणूक) विकून कमावलेले पैसे आणि
  (ii) (राज्यांच्या कर्जाची परतफेड किंवा कर्जाची परतफेड म्हणून प्राप्त झालेला पैसा.

byjusexamprep.com

भांडवली खर्च:

- मालमत्ता तयार करण्यासाठी किंवा दायित्वे कमी करण्यासाठी वापरला जातो.
- त्यात हे समाविष्ट आहे:
  (i) रस्ते आणि रुग्णालये यासारखी मालमत्ता निर्माण करण्यासाठी सरकारने दिलेली दीर्घकालीन गुंतवणूक आणि
  (ii) सरकारकडून राज्यांना कर्जाच्या स्वरूपात दिलेले पैसे किंवा त्याच्या कर्जाची परतफेड.

byjusexamprep.com